

XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті және ұлт тағдыры

ЖАРИЯЛАНДЫ 30.01.2026	ТІРЕК СӨЗДЕР bilimger, ағартушылық, Алаш, баспасөз, жазба модерн, қоғамдық сана, мәдени жад, поэтика, ұлттық идея	СІЛТЕМЕ https://bilimger.kz/186903/
--------------------------	--	--

Жаксылык Орынкүл Ендибайқызы

Жайдақ Дариға Абдиакимқызы

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

Филология факультеті 6B01701 — «Қазак тілі және әдебиеті»

білім беру бағдарламасы

Аннотация

Мақалада XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің ұлт тағдырын пайымдау мен ұлттық сананы жаңғыртудағы орны тарихи-әлеуметтік контекст аясында талданады. Әдеби үдерістің Алаш идеясы, ағартушылық реформалар және баспасөз кеңістігі арқылы күшейгені көрсетіледі. Сонымен қатар, көркем мәтіннің қоғамдық келісім, азаматтық жауапкершілік және мәдени өзіндік айқындау қызметі ашылады. Еркіндік, жер, тіл, білім мәселелерінің поэтикалық модельге айналуы рухани қарсылықтың интеллектуалдық әрі этикалық формасы ретінде негізделеді. Бұл талдау ұлттық модернизацияның рухани механизмдерін жан-жақты сипаттайды.

Кілт сөздер: ұлттық идея, Алаш, баспасөз, ағартушылық, жазба модерн, поэтика, қоғамдық сана, мәдени жад.

Кіріспе

XX ғасырдың алғашқы онжылдықтары қазақ қоғамы үшін түбегейлі бетбұрыс кезеңі болды. Осы уақытта саяси мәртебе, жер қатынастары және білім жүйесі қайта құрылды. Соның нәтижесінде ұлттық элитаның тарихи жауапкершілігі күрт артты. Бұл өтпелі кезеңде әдебиет тек эстетикалық тәжірибемен ғана шектелген жоқ. Керісінше, ол қоғамдық өзін-өзі түсіндірудің негізгі құралына айналды.

Осыған байланысты, ғасыр басындағы мәтіндерді ұлт тағдырының индикаторы ретінде қарастыру өте маңызды. Мұндай зерттеу тарих, әдебиеттану және мәдениеттану пәндерінің тоғысуын қажет етеді. Демек, мұндай оқу тәсілі әдебиет пен саясаттың өзара ықпалын нақтылауға толық мүмкіндік береді. Әдебиет бұл кезеңде ұлттың болашағын жоспарлайтын стратегиялық алаң ретінде танылды.

Отарлық қысым және әдебиеттің саяси-этикалық миссиясы

Ғасыр басында Ресей империясының қоныс аудару саясаты мен әкімшілік реформалары қазақ даласына ауыр тиді. Бұл саясат ең алдымен құнарлы жерлердің тарылуына әкеп соқтырды. Сонымен бірге, әлеуметтік теңсіздік ұлғайып, дәстүрлі қауымдық тетіктер әлсірей бастады. Мұндай жағдай халықтың тарихи болашағын үлкен сұрақ белгісі астына қойды.

Дәл осы тұста, әдебиет әлеуметтік тәжірибені мағыналандыратын дискурстық алаңға ұласты. Ол ақын мен публицистке қоғам атынан сөйлеу өкілетін берді. Ояну, білімге шақыру, жерді қорғау және құқықты тану секілді ұстанымдар көркем сөздің өзегі болды. Мәселен, Міржақып Дулатұлының азаматтық пафосы мен Ахмет Байтұрсынұлының ағартушылық үндеуі қоғамдық енжарлықты моральдық кемшілік ретінде ашып көрсетті.

Сол себепті, бұл кезеңде әдебиет ұлттық мүддені тек сезім деңгейінде емес, нормалық өлшем ретінде ұсынды. «Қалай өмір сүру керек?» деген этикалық сұрақ «Қалай ел боламыз?» деген саяси сұрақпен ұштасты. Нәтижесінде, өлең, мақала, очерк және сатира жанрлары қоғамдық әрекетке жетелейтін жаңа тіл қалыптастырды. Әсіресе, жерден айрылу қаупі мен білімнің шектеулілігі ұлттың өміршеңдігі туралы ойды бірінші орынға шығарды.

Демек, әдеби мәтіндердегі «елдік», «намыс», «парыз» және «қызмет» сияқты ұғымдар саяси бағдардың бөлігіне айналды. Авторлар қоғамдық мінезді қайта тәрбиелеуді мақсат етті. Түптеп келгенде, бұл миссия кейін Алаш автономиясы идеясына қажетті ұғымдық базаны дайындап берді.

Баспасөз, кітап басу және ұлттық қауымның мәтіндік құрылуы

Дәстүрлі қазақ қоғамы ұзақ уақыт бойы ауызша коммуникацияға сүйеніп келді. Алайда, ХХ ғасыр басында газет-журнал мен кітап басу ісі қарқынды дамыды. Бұл үрдіс кең аумақтағы қазақ қауымын бір мезгілде ойлануға үйретті. Бұған қоса, ортақ ұғымдық тіл қалыптастыруға жағдай жасады.

Баспасөзді әдебиеттің инфрақұрылымы ретінде қарастыру қажет. Оның негізгі нәтижесі тек ақпарат таратуда емес еді. Керісінше, баспасөз ұлттың өзін біртұтас қауым ретінде елестете алу қабілетін күшейтті. Мысалы, «Қазақ» газеті қоғамдық пікірді ұйыстыратын ұлттық мінберге айналды. Газет беттерінде тіл, мектеп, жер және әйел теңдігі мәселелері әдеби стильмен өрілді.

Сол сияқты, «Айқап» журналы модернизация мәселелерін мәдениет және білім тұрғысынан талқылады. Бұл басылым жаңа оқырман типін қалыптастыруға үлкен үлес қосты. Баспасөз кеңістігінде көркем мәтін мен қоғамдық мәтіннің шекарасы жиі көмескіленді. Яғни, өлең жарияланған бетте саяси талдау қатар жүрді. Бұл құбылыс жазба мәдениеттің тез жетілуіне ықпал етті.

Бұдан бөлек, редакцияға жолданған хаттар мен пікірталас мақалалар қоғамдық қатынастың жаңа формасын тудырды. Олар әр аймақтағы адамдарды бір ортақ күн тәртібіне жинады. Әліпби, термин және оқу құралы туралы айтыстар оқырманды белсенді азаматқа айналдырды. Сонымен, кітапханалар мен жаңа мектептер желісі баспасөзді әлеуметтік айналымға енгізді. Бұл үрдіс дербес ойлау мен дәлелді сөйлеу нормасын бекітті.

Алаш қаламгерлерінің поэтикасы және ұлттық субъект бейнесі

XX ғасыр басындағы поэзия мен проза ұлттық идеяны жалаң ұран деңгейінде қалдырған жоқ. Керісінше, жазушылар оны адам болмысының ішкі драмасы арқылы көрсетуге ұмтылды. Лирикалық қаһарман немесе баяндаушы ұлттық субъектінің жаңа моделін жасады. Ол өз құқығын сезінетін және жауапкершіліктен қашпайтын тұлға ретінде бейнеленді.

Мәселен, Жүсіпбек Аймауытов шығармаларында әлеуметтік орта мен психология байланысы тереңдетілді. Тарихи дауылдың жеке адам таңдауына әсері көркем логикамен ашылды. Оған қоса, Бейімбет Майлин әңгімелерінде қоғамдық өзгеріс ауыл өмірінің нақты детальдары арқылы берілді. Жаңару мен ескілік қақтығысы күнделікті тәжірибе ретінде сипатталды.

Мағжан Жұмабаев лирикасындағы символдық өрнектер ұлттық еркіндікті рух кеңістігі ретінде сезіндірді. Ал, Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» еңбегі көркем талғамды жүйелеуге мүмкіндік берді. Осылайша, поэтика жаңарып, тілдік норма мен ұлттық сана бір-бірін толықтырды.

Сонымен қатар, прозадағы ірі жанрлар әлеуметтік өзгерісті кең панорамада көрсетті. Әйел теңдігі мен құқықтық сана мәселелері ұлттық жаңғырудың басты өлшеміне айналды. Тілдік жаңару көркемдік құралдарды едәуір көбейтті. Қорыта айтқанда, тіпті қысқа очерктерде де күрделі әлеуметтік диагноздар қойыла бастады.

Құғын-сүргін, үзіліс және әдеби жадтың қайта жаңғыруы

1920–30-жылдардағы идеологиялық қысым мен цензура ұлттық интеллигенцияны аяусыз әлсіретті. Репрессия әдеби дамудың табиғи сабақтастығын күшпен үзді. Дегенмен, ғасыр басында қалыптасқан идеялық бағдар толық жойылған жоқ. Мәтіндер қоғамдық жадта сақталатын символдық капиталға айналды.

Тіпті, уақытша тыйымға қарамастан, бұл мұралар қолжазбалар мен отбасылық архивтерде сақталды. Кеңестік канон ұлттық мүддені айтатын мәтіндерді ығыстыруға тырысты. Бірақ, олардың поэтикалық жаңалығы мен азаматтық риторикасы әдеби үдеріске жанама түрде әсер етіп отырды.

Кейіннен, тәуелсіздік дәуірінде Алаш мұрасы қайта жарияланып, әдеби тарихтың ақтаңдақтары толтырылды. Бұл оқырман үшін өткенді жаңаша түсінуге жағдай жасады. Демек, әдебиет ұлт тағдырын ұзақ мерзімді мәдени бағдар ретінде сақтайтын жүйе екенін тағы да дәлелдеді.

Бүгінде, бұл мұра университеттік бағдарламалар мен ғылыми жобалардың ажырамас бөлігі. Ол ұлттық тарихты мәдениет арқылы ұғынудың арнасын кеңейтті. Сонымен бірге, репрессия тәжірибесін еске алу бізді құндылықтарды дұрыс таңдауға жетелейді. Әдебиет өткеннің куәгері ғана емес, болашақтың бағдары болып қала береді.

Қорытынды

Түйіндей келгенде, XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті ұлт тағдырын өзгертудің пәрменді тетігі болды. Ол отарлық қысымды көркем тілге айналдырып, маңызды мәселелерді моральдық категория ретінде бекітті. Сонымен қатар, баспасөз арқылы ұлттың мәтіндік бірлігін қалыптастыруға қол жеткізді. Жаңа поэтика ұлттық субъект бейнесін жасап, жауапкершілік мәдениетін орнықтырды.

Қорытындылай келе, қуғын-сүргінге қарамастан, бұл асыл мұра мәдени жадта мәңгі сақталды. Тәуелсіздік кезеңінде ол ғылыми пайымға кеңістік ашып, білім саласын байытты. Бұл кезең әдебиеті — ұлттық рухтың алтын діңгегі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. *Тлеубекова Б.Т. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. 2019.*
https://csmb.kz/images/csmbkz/ocyfrovannye/tleubekova_bt_omartai_e_moldiramana_kizi_az_xx_gasir_basindagi_kazak_adebieti.pdf
2. *Әуезов М. Әдебиет тарихы. 1991.* <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1016156>
3. *Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. 1926.*
<https://kazneb.kz/kk/bookView/view?brld=126665>
4. «Қазақ» газеті – Алаштың ұлттық мінбері. 2018.
<https://e-history.kz/kz/news/show/789>
5. *Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Жүз жылдан соң. 2014.*
<https://e-history.kz/kz/news/show/1926>
6. *Тілешов Е. Азаттықтың көркем моделі. 2018.*
https://adebiportal.kz/kz/news/view/erbol-tilesov-azattyqtyn-korkem-modeli__19773
7. *Тәуелсіздік және әдебиет. 2022.*

https://adebiportal.kz/kz/news/view/tauelsizdik-zane-adebiet__24159

ҚМ АА Күәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.